

БӨЛІМ: ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

XX ғасырдың I жартысындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай: тарихнама және дереккөздер

ЖАРИЯЛАНДЫ
21.04.2023

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/137238/>

Николай Кенже

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының тарихын зерттеуде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кездері ең маңызды кезеңдерге жатады. Бұл кезеңдерде қазақ мемлекеттілігі жойылып, Қазақстан Ресей империясының отарына айналған еді. Патша үкіметінің орыс мұжықтарын қазақ жеріне қоныстандыру саяси қажеттілігі – қазақ халқын орыстандыру, орыстардың нәсілдік және мәдени жағынан қазақтардан басымдылығын дәріптеу, орыс халқының өлкедегі санын арттыру болса, эканомикалық жағынан қазақ даласының табиғат байлығын тонап, талан-таражға сайлауға жол ашты.

Түйін сөздер. Бірінші дүниежүзілік соғыс, дерек, құндылығы, Ресей империясы, тарихы, және т.б

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Ресей империясының жер қатынастары саласындағы отаршылдық саясатының күшеюі.

Қазіргі Қазақстан аумағындағы жер қатынастарының көне тарихы өте күрделі де қызықты тақырып. Ол іс жүзінде зерттелмеген. Бірақ бұл тақырып көптеген ғалымдардың, саясаткерлердің, тарихшылардың және заңгерлердің назарын аударады. Бұған жазба деректер, археология мен тарих деректері дәлел.

Яғни, еліміздің жер қатынастарының тарихы қоғамның өндіргіш күштерінің табиғатын, қоғамның өзінің ерекшеліктерін және шығыс түркі халықтарының мемлекеттілігін ескере отырып, жүйелі көзқарасты қажет етеді.

Жер қатынастарын реттеуде өзгерістер бар еді, сонымен қатар меншік пен жер пайдаланудың жаңа нысандары пайда болды. Жергілікті халық иеленген жерлер

мемлекеттік жер болып танылып, оларға мемлекеттік қажеттерге берілді. Патша үкіметі Қазақстан мен Орта Азияда жаңа жер-құқықтық тәртіп орната отырып, бұл аумақта өз позициясын нығайтып, отарлау саясатын жүргізуге ұмтылды [1].

Ресейде казак әскерлері мен әртүрлі отаршыл саясаттар үшін арнайы құқықтық жер режимі белгіленді. Осы мақсатта казак әскерлері мен Ресейден келген қоныс аударушылар қазақтардан тартып алынған ең жақсы жерлерге қоныстанды. Жергілікті халықтың миллиондаған жерлері тартып алынды, бұл орасан зор зиян келтірді, ондай зардап елімізге ешқашан өтелмеген. Жергілікті халықтың пайдалануында, негізінен, батпақты және құмды жерлер, қамысты тоғайлар мен тау етегіндегі алқаптар егіншілікке ғана емес, кейде мал жаюға да жарамсыз болып қалды.

Кейбір артықшылықтарды жергілікті байлар, шенеуніктер, билеушілер мен сұлтандар пайдаланды. Олар жерге жеке меншік құқығына ие болды, бұл меншік нысандарының бірі сайланған адамдарға берілген жерлер болды.

Жергілікті халық әдет-ғұрып құқығы бойынша жерге иелік ету құқығына ие болды.

Қазақстандағы Ресей үкіметі бекіткен жерлердің құқықтық режимінің Ресей жерінің құқықтық режимінен еш айырмашылығы болмады. Жер реформасы Ресей мемлекеті бекіткен жер жүйесіне сәйкес жүргізілді.

Мемлекет пен жер иеленушінің жерге деген меншігі негізінен бір типте болды. Азаматтық айналымнан алынбаған мемлекеттік жерлер оңай жеке меншік объектілеріне айналды.

Қазақстанның далалық бөлігіндегі қоныстанушылар жағдайының Ресейдің орталық губернияларындағы қандастарының жағдайынан айырмашылығы шамалы болды.

Жерлердің құқықтық режимі 1922 жылғы «Сібір қырғыздары туралы» үкіметтің әртүрлі актілерімен реттелді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Қазақстан Республикасының жер құқығының тарихы 1917 жылдан басталады, яғни кеңес өкіметі құрылғаннан бері.

1917 жылы 26 қазанда (8 қараша) Кеңестердің 2-ші Бүкілресейлік съезі қабылдаған «Жер туралы» Декрет бойынша барлық иеліктер, сондай-ақ барлық жерлер, нақты, монастырлық, барлық тірі және өлі инвентарлары бар шіркеулер, мүліктер, құрылыстар мен барлық керек-жарақтар болыс жер комитеттері мен шаруа депутаттарының уездік кеңестерінің қарауына берілді.

Қарапайым шаруалар мен казактардың жерлері тәркіленуге жатпайды, олар өздерімен бірге еңбекпен пайдалануда қалды.

Жер туралы жарлық тез арада арнайы қаулылармен толықтырылды. Яғни, жердің және басқа да табиғи ресурстардың құқықтық жағдайын белгілейтін құқықтық

актілермен қатар осы объектілерді пайдалану тәртібі туралы актілер қабылданып, жер, су, тау, орман және басқа да құқықтық қатынастар жүйесіне түбегейлі өзгерістер енгізілді.

Жер туралы декрет отаршылдық жер-құқықтық режимнің негізін жоюға бағытталды. Отаршылдық басқару органдарын жоюмен бір мезгілде бүкіл отарлау қорын кеңестік жер басқару органдарының қарауына беру жарияланды.

Қазаннан кейінгі алғашқы жылдары патшалықтың реакцияшыл аграрлық саясатының зардаптары көбірек белгілі болған Қазақстанда бұл мәселені түбегейлі шешуге әлі де жағдай болған жоқ. Патшалық отарлау саясатының нәтижесінде Қазақстандағы 28,2 млн, десятина құнарлы жер және 22,7 млн, десятина жергілікті халықтың пайдалануынан шығарылды.

Отаршыл биліктің жер мәселесін шешудегі қиянаты Жетісуда және Қазақстанның басқа да кейбір облыстарында ерекше өріс алды. 1916 жылғы қазақ және қырғыз шаруаларының көтерілісі мен 1917-1919 жылдардағы ішінара кулактардың аласапырандығын басып-жаншу салдары өте ауыр болған еді. Яғни оған көз жеткізу үшін келесі сандарға рұқсат ету жеткілікті. Егер 1915 жылғы мәліметтер бойынша Жетісу өңірінде қоныстанушыларды нақты пайдалану 985 мың десятин болса, 1917 жылғы статикалық есеп бұл жерлердің саны 2 жылға жетпей 1 миллион 200 мың десятинге дейін өскенін көрсетеді.

Ресми деректер бойынша 1896-1916 жж. (қоса алғанда) көшіп келушілер: Сібірге – 2742852, Орта Азия иеліктеріне – 1214206, барлығы – 3957058 адам көшті. Орасан зор жер аумақтары көшіп-қонушылардың осындай ағынына көшіп, «Бірінші дүниежүзілік соғыстың басында патша үкіметі қазақтардан 45 миллион гектардай жақсы жерлерді тартып алды».

Қарастырылып отырған жылдарда белгілі бір қоғамдық күштер болды, олардың өкілдері көшпелілердің аридті аймақта егіншілікпен айналысуы мен қоныстануы мәселесін балама түсінуімен ерекшеленді [2].

Демократияға қарсы қозғалыс ең алдымен қазақ қоғамының жоғарғы бөлігі мен қазақ интеллигенциясының арасында күшейді. Ең «революциялық» талап земствоны енгізу талабы болды. Буржуазияның, ұлттық интеллигенцияның ұстанымы негізінен орыс либералдық буржуазиясымен келісу саясатына негізделеді: олардың барлық үміттері кадеттердің қолынан бостандық алу.

Қазақ зиялылары екі үлкен топқа бөлінді. Бір бөлігі «Айқап» журналының төңірегінде топтастырылып, Д.Сейдалин, М.Сералин, Б.Қаратаев және т.б. белсенді қызмет атқарды. 1911 жылы шыға бастаған бұл журналда олар Ресейдің қоныс аудару саясатын қолдап, қазақ халқын қоныстандыруды жақтады. Көшпелілер арасында егіншілікті дамыту

арқылы олар, өз ойынша, далалық өлкенің тез экономикалық дамуын және қазақтардың орыс мәдениетімен танысуын көрді. Ал, зиялы қауымның тағы екінші бөлігі 1913 жылы шыға бастаған «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасып, оған негізінен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтар қатысты.

Ең негізгісі, аграрлық, мәселе бойынша жерге мемлекеттік меншікті жоюды және оны қазақтардың меншігіне беруді, жерді сатуға тыйым салуды талап етті. Олар қазақтың шаруашылық өміріндегі күрт өзгеріс қазақ экономикасы мен қоғамына аса зиянды және азапты әсер етеді деп есептеді.

Осы екі басылым беттерінде Қазақстандағы жер мәселесі кеңінен талқыға түсті.

Жер мәселесінің отаршылдық сипатын әшкерелей отырып, Ә.Бөкейханов былай деп жазды: «Қырғыздардың (қазақтардың – С, И.) бүкіл өмірі үшін және одан әрі дамуы үшін аса маңызды болып табылатын қоныс аудару мәселесін біршама тоқтату қажет.

Демек, даладағы аграрлық мәселе патшаның қоныс аудару саясатының әсерінен шиеленісе түскенін көреміз, бұл қазақтың табиғи-тұтынушы тұйық шаруашылығының тауарлық қабілетін арттыруға, технологияны дамытуға, т.б. Бұрынғы экономикалық жүйе өте баяу ыдырайды. Феодалдық-рулық қатынастар өндіргіш күштердің дамуын тежеп тұрды. Патшалықтың қоныс аудару саясаты қайсыбір дәрежеде қазақ халқының барлық топтарының мүддесін қозғады. Қазақ халқы орыс империализмінің езгісінде қала берді. Сондықтан қазақ халқының барлық топтары патшалықтың қоныс аудару саясатына қарсы болды [3, 48-56бб].

Патшалықтың қоныс аудару саясаты оның бүкіл отаршылдық саясаты сияқты реакциялық және жыртықшылық сипатта болды. Патшалық жергілікті халықтың экономикалық және мәдени артта қалуын, оның патриархалдық-феодалдық өмір салтын сақтап қалуға ұмтылды. Патша саясатының реакцияшылдығы жергілікті халықты жер жағынан жаппай тонау, орыс және қазақ халықтарының арасында ұлттық араздықты қоздыру, бір халықты екінші халыққа қарсы қоюдан да көрінді. Мұның бәрі патша үкіметіне тиімді болды, өйткені жергілікті халықтың сенімсіздігі мен қорғансыздығы, оның экономикалық және мәдени артта қалуы патша үкіметінің шекаралас облыстардағы халықтарды қанауын жеңілдетті.

Отаршыл өкіметтердің үкіметтік аграрлық комиссияларының көшпелі малшылардың көпшілігінің негізгі күнкөріс көзін дамыту үшін жағдайды ескеруді қаламауы, сайып келгенде, 1916 жылғы көтерілістің басталуы мен оның негізгі себептерінің бірі болды. Сол уақытта халықтың едәуір бөлігінің Қазақстанның оңтүстігіне және Қытайға қоныс аударуы басталған еді [4].

Сондай-ақ, бірінші дүниежүзілік соғыс уақытындағы тағы бір жәйт, ол ұлт-азаттық көтеріліс еді. Яғни, 1916 жылғы 25 маусымдағы басталғын көтерілістің себептердің бірі,

«Облыс аймағында қорғаныс құрылыстары мен әскери коммуникациялар салу жұмыстарын жүргізу үшін Орта Азия мен Қазақстаннан және басқа да бірқатар облыстардан келген шетелдіктерді реквизициялау туралы жарлығы себеп болды».

Жалпы, жұмысқа 19 бен 43 жас аралығындағы еңбекке жарамды халық түгелдей тартылды. Осылайша, патша үкіметі орыс солдатты мен жұмысшыларының бұқарасын қорғаныс құрылыстарын салудан және басқа да тыл жұмыстарынан босатып, олардың орнына анағұрлым мойынсұнғыш әрі арзан жұмыс күші ретінде «реквизицияланған шетелдіктермен» алмастыруды көздеді. Түркістан мен Дала өлкесінен 500 мыңнан астам жылқышы реквизициялануы тиіс еді.

Патша жарлығына жауап ретінде стихиялы түрде, бір мезгілде дерлік ұлан-ғайыр өлкенің – Қазақстан мен Түркістанның халықтары көтеріліске шықты. Далада жергілікті патша әкімшілігінің анықтамасы бойынша «екі партия» — «бірі сол қара жұмысқа баруға азаматтарды жіберуге келіскен, ал екіншісі — бұйрықты орындауға келіспейтін» бағыттағы ұлт зиялыларынан құрылды. Сол уақытта, жоғарыда айтқан топтардың бірі, патша жарлығы жағында бейшара байлар, отаршыл жергілікті әкімшілік – болыс губернаторлары, ауыл старшиналары бар еді [5].

А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов бастаған қазақ либералды-демократиялық зиялыларының өзегі басқа бағыт ұстанды. Олар халықты Ресей мемлекетіне бағыныштылар деп есептеді. «Бізге сеніммен, отанды қорғауда, — деп жазды олар 1916 жылдың тамыз айының ортасында халыққа үндеуінде, — жұмысқа шақыру туралы бұйрық жарияланды. Біз халыққа үндеу тастаймыз, біз бұл туралы бірнеше рет айттық, яғни шыққан жарлыққа қарсы шығып, бас тарта алмаймыз». Қозғалыс жетекшілері қазақтарды тыл жұмыстарына шақыруды кейінге қалдыруды, оны тиісті дайындық шараларынан кейін өткізуді ұсынды. Сонымен бірге олар соғыс жеңіспен аяқталған жағдайда өз халқының тағдырын жеңілдетіп, ұлттық автономия құруға үміттенді. Олардың көпшілігі заманауи, техникалық жабдықталған патша армиясының іс жүзінде қарусыз халқына қарсы тұру мүмкін емес деп санады. Олар қарусыз халық үкіметтің репрессиялық шараларының құрбаны болады деп қауіптенді. Олар 1916 жылы қазанда үндеуде «Бағыну қажет екенін, және сол жолда қан төкпеу керек», — деп үндеу жасаған болатын.

Сөйтіп, қазақтың революциялық-демократиялық бағытының жетекшілері отаршыл империямен парасатты ымыраға келу тактикасын жүзеге асырып, халықтың аман қалуы, оның этникалық тұтастығын сақтау идеясын алға шығарды.

Жетісу 1916 жылғы ұлт-азаттық революцияның ірі орталығы болды. Жағдайдың шиеленісуіне байланысты 1916 жылы 20 шілдеде Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы болып генерал А.Куропаткин тағайындалды. Бұл кезде бүкіл ұлан-ғайыр өлке халық революциясының жалынына оранған болатын.

Отаршылдар «шетелдіктермен» күресудің сыналған әдістерін шебер пайдаланды. Патша әкімшілігі ұлтаралық қақтығыстарды тудыру шараларын қолданды.

12 тамызда өлкелік генерал-губернаторы Фольбаум, Қапал, Лепсі, Джаркент, Пржевальск уездік бастықтарынан жергілікті халықты құртулы ұйымдастыруды талап етті. 15 тамызда ол жазалаушы отрядтардың бастықтарына тапсырма берді: «Қырғыздардың ең кішкентай топтарын бүлік шығаруға дайын деп есептеңіздер, оны басыңдар, толқудың алғашқы белгісінде оны басып тастаңдар, кем дегенде кіші басшыларды тұтқынға алып, оларды далаға әкеліп дараға асыңдар, — деседі».

Жетісудағы халық қозғалысын басу үшін патша үкіметі құрамында 2 батальон, 33 жүздік, 42 атқыштар және 97 пулеметшілер бригадасынан тұратын тұтас жазалаушы экспедиция жасақтады. Генерал Куропаткин 1916 жылы 21 тамызда Фольбаумға жолдаған жеделхатында «Черняев, Романовский, Кауфман, Скобелевтер Сырдария, Самарқанд, Ферғана облыстарын азырақ күштермен жаулап алды» деп ерекше атап көрсеткен.

1916 жылы қазанда генералдар Куропаткин мен Фольбаумның қатысуымен патша әкімшілігі «қырғыздарды көшіру туралы» шешім қабылдап, нәтижесінде Пішпек, Пржеваль және Жаркентте 2510366 десятина егістік құнарлы жерлерді басып алды [6].

1916 жылғы көтерілістің ірі орталықтарының бірі Торғай облысы болды. Мұндағы қазақ шаруаларының күресі әсіресе қатты қарсылас көрсетті.

Көтерілістің Торғай орталығы биліктің орталықтандырылуымен және көтерілісшілер қозғалысын басқарудың жақсы үйлестірілген жүйесімен ерекшеленді. Әскери дайындық мәселелері Әскери кеңес – Кеңестің назарында болды.

«Ә.Т.Жангильдинді кеңес, еске алады, — көтерілісшілерді қару-жарақпен және оқ-дәрімен қамтамасыз етумен қарқынды айналысты. Біз бірнеше ұсталарды дайындаған едік.

Мұнда біздің темір ұсталар жұмылдырудан Атбасардан, Ақмоладан, тіпті Семейден қашқан жұмысшылармен бірге бердандарды, аңшылық пен көне сіріңке мылтықтарын, соққан пышақтарды, балталарды, найзаларды қайта жасап, жөннеді. Өзіміз мылтық дайындадық, оқты жабдықтаған едік, және ер-тұрман, әбзелдер жасадық.

1916 жылы қыркүйекте Торғай уезінде Амангелді үлкен көтерілісшілер отрядын құрып, қару-жарақ жасауды ұйымдастырды, көтерілісшілерге әскери істерді өзі үйретті. Осы уақытқа дейін олардың жалпы саны 20 мыңға жетті. Көтерілісшілердің қатары Ырғыз, Қостанай, Ақтөбе, Байқоңыр руднигі, Шоқпарқұл көмір кеніштері, Орынбор-Ташкент темір жолының жұмысшыларымен толықты. Қазан айында Торғай және Ырғыз уездерінде 20-ға дейін көтерілісшілер отряды болды. Торғай әскери губернаторы Ішкі істер министрін телеграф арқылы былай деп жазды: «Бір аптаның ішінде Торғайдан да

жететін Шоқпарқұл көмір шахталарында зорлық-зомбылықпен, дүние-мүлкін ұрлаумен, бүкіл қырғыздар (қазақтар) қашып кеткен ауыр толқулар болды».

А. Иманов Торғай, Ырғыз, Ақтөбе уездерінің, ішінара Сырдария, Ақмола, Семей облыстарының бүлікшіл қазақтарының қатарын біріктірді.

Көтерілістің жеңілуінің негізгі себептері: оның стихиялылығы, аймақтық деңгейде ұйымдастырылмауы. Яғни, ХХ ғасырдың басы Қазақстанды отарлаудың одан әрі күшеюімен, ұлттық мәселенің шиеленісуімен сипатталады.

ХХ ғасырдың басында Қазақстанда казак әскерлерінің төрт орталығы шоғырланды: Орынбор – 553 мың казак, Орал – 235 мың, Сібір – 164 мың, Жетісу – 59 мың. 15,6 млн га қазақ жері Қазақстандағы казак әскерлерінің қарауына берілді. 1886-1891 жылдардағы патша отаршылдық әкімшілігінің «құқықтық» деп аталатын реформалары негізінде олардың кері кетуі жалғасты. «Ережеде» «Қырғыз көшпелілері басып алған жерлер мемлекет болып танылады» деп тікелей көрсетілген. Егер 1883 жылдан 1905 жылға дейін. Қазақ халқынан 4 млн десятина жер тартып алынды, кейін 1906-1912 жж. — 17 миллион гектардан астам. Барлығы 1917 ж. 45 миллион гектарға жуық ең жақсы құнарлы жер қазақтардан тартып алынды.

Саяси аренаға жұмысшы тобы, қазақтың саяси партиялары, ұлттық интеллигенция шығады. Әлеуметтік жағынан алғанда, 20 ғасырдың басындағы қазақ қоғамы дәстүрлі феодалдық бай элитасынан, шаруалар (шаруа), жұмысшы табы, қазақ интеллигенциясы, казактардан тұрды. Осы кезде Қазақстанның нарықтық капиталистік қатынастарға бейімделу процесі жүріп жатты.

Отаршылдық езгінің ұзақ жылдарында қазақ қоғамында алғаш рет әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы қайшылықтар күрт шиеленісе түсті. Қазақ халқы ұлттық мүдделердің ортақтығын жүзеге асыра бастап, ондағы қазақ мемлекеттілігін құруға ұмтылыс пайда болды.

Айта кету керек, ақпан төңкерісі жеңісінен кейінгі алғашқы кезеңде өлкенің еңбекші халқы жұмысшыларына 8 сағаттық жұмыс күнін тағайындады. Уақытша үкіметтің демократиялық ұрандарына сеніп, оның халыққа тыныштық, шаруаларға жер беру, ал егемендікке қол жеткізуге қабілетті екеніне үміт артқанын айта кеткен жөн. Еңбекші халықтың едәуір бөлігі Уақытша үкіметке үміт артты, олардың біразы Уақытша үкіметтің азаматтық комитеттері – органдарының мүшелері болды. Шынында да, Уақытша үкімет генерал-губернаторларды, әскери губернаторларды және отарлық әкімшіліктің шенеуніктерін биліктен кетірді. Оның орнына облыстық комиссарлар, азаматтық атқару комитеттері, коалициялық комитеттер және т.б. Болыстарда, ауылдарда, әлі де «болыс, ауыл, селолық және станицалық атқару комитеттері» деген «демократиялық» атаумен болыс және ауыл губернаторлары, ауыл старшындары мен станицалық рубасылары болды. Жаңа жергілікті билік органдарының таптық мәні өзгерген жоқ. Уақытша үкімет

облыстардың басына бұрынғы патшалық отаршыл шенеуніктерді, сондай-ақ қазақ ұлттық интеллигенциясының өкілдерін қойды.

Сондай-ақ, Ә.Бөкейханов Торғай облысы Уақытша үкіметінің комиссары болып, М.Тынышпаев Жетісу облысының, М.Шоқаев Түркістанға комиссар болып тағайындалды. Қазақстанда жергілікті билік органдары 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында, яғни Ресейдің орталық облыстарына қарағанда біршама кеш құрылды. Семейде қалалық думаның өкілдері, офицерлер, айырбас комитетінің және кулак кооперативтер одағының мүшелері қоғамдық ұйымдар мен армияның Семей атқару комитетін, Петропавлда, Өскеменде қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі коалициялық атқару комитетін және т.б. билік түрлері қалыптасқан болатын [7].

Қорыта айтқанда, жоғарыда келтірілген деректемелерге тарихи шолу жасай келе, біз бірінші дүниежүзілік уақытта жер мәселесімен қатар және саяси үдерістердің дамуын көре аламыз. Яғни, бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында алғашқы мәселелердің бірі, ол жерімізді тәркілеп, көшірілген орыстың мужықтарына және помещиктерге құнарлы жерді, беріп қазақтарды езгіге салуы тоқтамаған кезі еді. Енді осы уақытта сүт бетіндегі қаймақтарымыз сынды ел ағаларының отан үшін басын бәйгеге тігіп, егемендігімізді сақтап қалу үшін барынша қоғамдық және мемлекеттік қызмет атқарды.

Пайдаланылған Әдебиеттер тізімі

1. ҚР ОММ. 504-қ. 1-т. 47-іс. 3-п.
2. ҚР ОММ. 333-қ., 1-т., 566-іс. 80-п.
3. «Қазақ» газеті. / Құрастырған Ү. Суханбердина. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 384-бет
4. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т. 1176-іс. 10-п.
5. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 5926-іс., 80-п.
6. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 5926-іс., 26-28-пп.
7. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 5926-іс. 28-п.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі
© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.